

بسم الله الرحمن الرحيم

نحوه مواجهه قرآن با رفتارهای جاهلی نسبت به زنان

نسیم پیرمحمدی^۱

چکیده

رفتارهای جاهلی نسبت به زنان در دوره پیش از اسلام، به‌ویژه در حوزه‌های اجتماعی، فرهنگی و حقوقی، نشان‌دهنده بی‌عدالتی‌های گسترده‌ای بود، تا زنان را از حقوق اساسی خود محروم کند. بدین ترتیب، بررسی این موضوع اهمیت داشت: زیرا شناخت دقیق این رفتارها و نحوه مواجهه قرآن با آنها، راهگشای ایجاد نظامی مبتنی بر عدالت و کرامت انسانی است. این تحقیق با روش توصیفی-تحلیلی و استفاده از منابع تفسیری و تاریخی، به دنبال بررسی آموزه‌های قرآنی است، تا در مواجهه با این رفتارها، تغییرات فرهنگی و قانونی را پایه‌گذاری کنند. هدف اصلی تحقیق، تبیین چگونگی اصلاح ساختارهای اجتماعی و فرهنگی ناعادلانه از طریق آموزه‌های قرآنی است. نتایج نشان داد: قرآن، ضمن نفی تبعیض‌های جاهلی، با ارائه الگوهایی چون حضرت مریم و آسیه و تأکید بر تربیت دینی دختران، چارچوبی جامع برای بازسازی جایگاه زنان در جامعه ارائه داده است.

واژگان کلیدی: مواجهه، قرآن، رفتار جاهلی، زنان.

^۱. نسیم، پیر محمدی، طلبه سطح دوم حوزه علمیه زینب کبری سلام‌الله‌علیهی ارومیه.

مقدمه

جاهلیت به معنای نادانی و بی‌خردی است. رفتارهای جاهلی به اعمال و نگرش‌هایی اطلاق می‌شود که ناشی از بی‌توجهی به حقوق انسانی و اخلاقی، به‌ویژه نسبت به زنان است. در دوران جاهلیت، جامعه از شناخت و درک حقوق زنان ناآگاه بود و آنان را تحت ظلم و تحقیر قرار می‌داد.

توجه به وضعیت زنان در این دوران از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است: زیرا در این دوران، زنان به‌عنوان قشری ضعیف و فاقد حقوق در جامعه عرب مورد سوءرفتار قرار می‌گرفتند. آنان نه تنها از حقوق اجتماعی و اقتصادی محروم بودند، بلکه به‌صورت ابزارهایی برای رضایت مردان یا خدمت در خانه نگریسته می‌شدند. از شنیع‌ترین رسوم این دوران، زنده به گور کردن دختران بود که نشانه‌ای از نادیده گرفتن ارزش انسانی زنان و نگاه ابزاری به آن‌ها محسوب می‌شد. این عمل ناشی از ترس و شرمساری پدران از داشتن دختران بود، چرا که آن‌ها را باری اضافی و مایه سرافکندگی می‌دانستند. چنین شرایطی نیازمند تغییر بنیادین بود، تا با نزول قرآن و تبیین حقوق و کرامت زنان، جهت‌گیری جدیدی در جوامع اسلامی شکل گیرد و تحولی اساسی در نگرش به جایگاه زنان ایجاد کند.

قرآن کریم با نزول آیات محکم و روشن، به‌طور قاطعانه با این رفتارهای جاهلی مقابله کرد. در سوره تکویر، آیات ۸ و ۹، خداوند به این رسم ناعادلانه اشاره می‌کند و با لحنی قاطع آن را محکوم می‌سازد: «وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ (۸) بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ (۹)»؛ ترجمه: "و هنگامی که از دختران زنده به گور شده پرسیده می‌شود: به چه گناهی کشته شدند؟" این آیات، به وضوح بی‌گناهی دختران را مطرح کرده و این عمل ظالمانه را به‌عنوان جنایتی عظیم علیه حقوق انسانی محکوم می‌کنند.

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی، نقش قرآن در تغییر نگرش‌های جاهلی نسبت به زنان و تحولات اجتماعی ناشی از آن را بررسی می‌کند. قرآن با ارائه تعالیمی که جایگاه و حقوق زنان را بازتعریف می‌کرد، توانست تحولی بنیادین در ساختارهای اجتماعی ایجاد کند. در جوامع امروزی که چالش‌های جنسیتی ادامه دارد، آموزه‌های قرآنی می‌توانند راه‌حل‌هایی برای رفع این مشکلات و دستیابی به عدالت اجتماعی ارائه دهند. از این رو سوال مقابل پیش می‌آید که قرآن چگونه با رفتارهای جاهلانه نسبت به زنان مواجه می‌شود؟

حول حقوق زنان آثار متعددی نوشته شده است. از جمله:

پایان نامه روح الله مسعودیان، با عنوان «قرآن و شیوه اصلاح فرهنگ جاهلان»^۱، نویسنده معتقد است: قرآن نه تنها تحت تأثیر فرهنگ جاهلی قرار نگرفت، بلکه آن را با روش‌های متنوع و آگاهی‌بخشی اصلاح کرد.

کتاب محمد حسین طباطبایی، «زن در قرآن»، که با تأکید بر تساوی زن و مرد، به مسائل زنان از منظر قرآن پرداخته و هدف آن روشن‌سازی جایگاه زنان در اسلام است.

کتاب محمد علی امانی، «سنن جاهلی عرب و روش برخورد قرآن کریم»، که شرایط جاهلیت عرب قبل از نزول قرآن و نحوه برخورد قرآن با آن‌ها را بررسی می‌کند.

مقاله خدیجه علیزاده، «شیوه‌های مبارزه قرآن با مظاهر اجتماعی جاهلیت مدرن در تعامل با زنان»، ظلم به زنان در تفکرات جاهلی و راهکارهای مقابله با آن اشاره دارد.

مقاله عبدالمجید طالب‌تاش، دو دیدگاه کلان درباره تأثیر فرهنگ عرب جاهلی بر قرآن و احکام زنان را بررسی کرده و نشان داد: قرآن با رسوم جاهلی مبارزه کرده است.

مقاله ابراهیم فلاح، شیوه‌های پیامبر ﷺ در مبارزه با فرهنگ زن‌ستیزی جاهلیت و نتایج آن در عزت زنان بعد از اسلام را تحلیل کرده است.

بسیاری از آثار ذکر شده به‌طور کلی به موضوع حقوق زنان در قرآن یا اصلاحات قرآن در فرهنگ جاهلی پرداخته‌اند. اما در مقاله حاضر، با تمرکز ویژه بر رفتارهای جاهلان نسبت به زنان، رویکرد مشخص‌تری به مسئله دارد و به‌صورت دقیق‌تر به بررسی این رفتارها و نحوه برخورد قرآن با آن‌ها می‌پردازد.

مفهوم شناسی

جاهلیت

کتاب لغت به عنوان اصلی‌ترین و معتبرترین منابع در بیان معنای صحیح واژه‌ها می‌توانند مورد استناد قرار گیرند. در این قسمت فقط به عنوان نمونه به چند مورد اشاره می‌کنیم. ابن عباس به نقل

از پیامبر اکرم ﷺ گفته است که: منن ستهل مؤمناً فعلیه ائمه

و ابن المبارک که در توضیح این حدیث شریف آورده است:

من استجهل مؤمناً ای حمله علی شیء لیس من خلقه فیغضبه فانما ائمه علی من احوجه الی ذلک؛ هر که مومنی را جاهل خواهد، یعنی او را به چیزی که با خوی او همساز نیست وادارد گناهش بر همان کسی است که او را، بر آن واداشته است.

در کتاب‌های لغت العین^۱ و لسان العرب جهل در مقابل علم قرار گرفته است و جاهل کسی است که کاری را بدون علم انجام دهد.^۲ اگر ماده «جاهل» به معنای «نادانی» و «بی‌خردی» باشد، ردیلت اخلاقی نخواهد بود؛ زیرا هیچ کس به سبب ندانستن و نادانی مواخذه نمی‌شود؛ همچنان که، طفل مورد مواخذه قرار نمی‌گیرد؛ چون همه انسان‌ها نادان متولد می‌شوند^۳ و بهترین دلیل بر این مدعا خود قرآن کریم است. کتاب حاضر در معرفی انسان، او را هنگام تولد نادان معرفی می‌کند؛ آنجا که می‌فرماید: «و الله اخرجکم من بطون امهاتکم لاتعلمون شیئا ...»^۴

نحوه‌ی مواجهه قرآن

قرآن کریم در مواجهه با فرهنگ جاهلی، تغییرات عمیقی در نگرش نسبت به زنان ایجاد کرد. این تغییرات شامل:

۱- تغییرات فرهنگی: تغییر نگرش و بازسازی جایگاه زن

تغییر اندیشه و بازسازی جایگاه زن عبارت است از:

۱-۱- تشویق به احترام به مادران و پدران

این موضوع در آیه ۱۴ سوره لقمان به‌خوبی منعکس شده است: "وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهْنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَلِوَالِدَيْكَ إِلَيَّ الْمَصِيرُ". ترجمه: "و ما به انسان درباره پدر و مادرش سفارش کردیم؛ مادرش او را با ناتوانی بر روی ناتوانی حمل کرد و دوران شیرخوارگی او در دو سال پایان می‌یابد. به او توصیه کردیم که شکرگزار من و پدر و مادرت باش، که بازگشت همه به سوی من است." این آیه به‌وضوح به دشواری‌های مادر در دوران بارداری و شیر دادن اشاره دارد و از انسان می‌خواهد تا شکرگزار خداوند و والدین، به‌ویژه مادر باشد. قرآن در اینجا به‌طور خاص

^۱ . خلیل، فراهیدی، العین، ج ۱، ص ۳۲۷.

^۲ . ابن منظور، لسان العرب، به تحقیق علی شیری، ج ۲، ص ۴۰۲.

^۳ . همان، ج ۱۱، ص ۱۲۹.

^۴ . قرآن کریم، سوره مبارکه نحل، آیه ۷۸.

بر مشکلات مادر در طول بارداری (با تعبیری مانند "وهناً علی وهن" که به معنای ضعف روی ضعف است) تأکید می‌کند. در جامعه جاهلی پیش از اسلام، زنان، به‌ویژه مادران، جایگاه خاصی نداشتند و در بسیاری از موارد حتی از حقوق اولیه محروم بودند. قرآن با این آیه، نه تنها بر اهمیت احسان به والدین تأکید دارد، بلکه به طور خاص، جایگاه و زحمات مادر را برجسته می‌سازد و آن را به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین نعمت‌هایی که باید به خاطر آن شکرگزاری کرد، معرفی می‌کند.^۱

۱-۲- آموزش عفت و حیا به زنان و مردان

قرآن کریم به‌عنوان راهنمایی الهی در برابر رفتارهای جاهلانه، با تأکید بر اصول عفت و حیا، رویکردی جامع و انسانی ارائه می‌دهد. آموزش عفت و حیا به زنان و مردان، نه تنها به‌عنوان یک مسئولیت فردی، بلکه یک اصل اساسی برای حفظ کرامت انسانی و سلامت اجتماعی مورد تأکید قرار گرفته است. در سوره نور، آیات ۳۰ و ۳۱، خداوند به مردان و زنان مؤمن فرمان می‌دهد که نگاه‌های خود را فرو گیرند و عفت خود را حفظ کنند: "قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ... وَ قُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ..." (نور: ۳۰-۳۱). این آیات نشان می‌دهند که حفظ عفت و حیا، مسئولیتی مشترک است که بر دوش هر دو جنس قرار دارد و بر این اساس، قرآن کریم با ارتقاء آگاهی و احترام به شأن انسان، فضایی را ایجاد می‌کند تا در آن هر فرد بتواند، از انحرافات اخلاقی مصون بماند.^۲

افزون بر آن در آیه ۳۵ سوره احزاب نیز «إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ... وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ... أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا». پاکدامنی و کنترل نفس به‌عنوان ارزش‌هایی معرفی شده‌اند که هم برای زنان و هم مردان به یک اندازه اهمیت دارند. این آموزه‌ها به روشنی نشان می‌دهد که قرآن از بی‌عفتی و افشای مسائل ناپسند در جامعه نهی کرده و به جای آن، بر حفظ حیا و کنترل شهوات تأکید دارد، امری که نه تنها برای ارتقای سلامت فردی، بلکه برای حفظ همبستگی اجتماعی نیز ضروری است. بدین ترتیب، قرآن با این رویکرد، رفتارهای جاهلانه‌ای را که به تضعیف عفت عمومی می‌انجامد، رد کرده و آموزه‌هایی را برای ایجاد جامعه‌ای مبتنی بر پاکدامنی و اخلاق ارائه می‌دهد.^۳

^۱ . محمد رضا، رجایی، راه‌های رسیدن به موفقیت و خوشبختی، ص ۱۸۵.

^۲ . آیه‌ی ۳۰-۳۱ سوره‌ی نور/ مترجم: محمد، بیستونی و دیگران، روش اطلاع رسانی انبیا از دیدگاه قرآن و حدیث، ص ۱۵۰.

^۳ . آیه‌ی ۳۵ احزاب/ مترجم: لطف الله، صافی گلپایگانی، دیدارها و رهنمودها: با طبقات مختلف مردم، ص ۳۶-۳۵.

۲-۶- حمایت از زنان بیوه و یتیم در مسائل حقوقی

اسلام برای مسئله یتیم و بیوه زن راه‌حلی اجتماعی پیشنهاد کرده است که در آیه ۱۲۷ سوره نساء بدان اشاره شده و آن ازدواج با بیوه‌زنان دارای فرزندان یتیم است. این راه‌حل، نه تنها حمایت از حقوق زنان و کودکان یتیم را تضمین می‌کند، بلکه نقشی کلیدی در کاهش مشکلات اجتماعی دارد. فلسفه تعدد زوجات در این زمینه، راه‌کاری برای حل برخی از این مسائل اجتماعی است. ازدواج با یک زن بیوه، به‌ویژه در قالب همسر دوم، مرد را به حمایت مالی و عاطفی از زن و فرزندان متعهد می‌سازد. در این شرایط، فرزندان زن بیوه، همچون فرزندان نسبی شوهر تلقی شده و در آینده، پشتیبان و افتخار او خواهند بود.

از این رو، قرآن کریم میان "خوف از ستم بر یتیم" و "تعدد زوجات" ارتباطی برقرار می‌کند: «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا لَهُمْ مِطَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَن يَ وَثِّلَ لَهُ وَرَبُّ الْعَالَمِينَ...» (نساء: ۳) "اگر بیم آن دارید که در کار یتیمان عدالت نورزید، از زنان هرچه شما را پسند افتد، دو دو و سه سه و چهار چهار به نکاح درآورید."

اما قرآن مردان را از ازدواج‌هایی که با سوءنیت یا بدون توانایی ادای حقوق زناشویی همراه است منع می‌کند: «فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً...» (نساء: ۳) "پس اگر بیم آن دارید که عدالت نورزید، تنها یک زن را اختیار کنید."^۱

رعایت عدالت در ازدواج، به معنای توجه برابر به تمام همسران در حقوق جنسی، اقتصادی و اجتماعی است. اگر مرد نتواند این عدالت را برقرار کند، قرآن او را به اکتفا به یک همسر توصیه کرده است. از سوی دیگر، قرآن کسانی را که با زنان بیوه، به قصد بهره‌برداری از اموالشان ازدواج کرده و سپس آنان را در رنج و محرومیت رها می‌کنند، به شدت نکوهش کرده است. همچنین با اشاره به امکان همخوابگی با کنیزان (با رعایت احکام شرعی)، اسلام واقع‌گرایانه راهی برای جلوگیری از هرج و مرج جنسی ارائه می‌دهد و لذت حلال را در چارچوب ازدواج و مالکیت شرعی مجاز می‌شمارد: «ذَلِكُمْ أَدْنَىٰ أَلَّا تَعُولُوا...» (نساء: ۳) "این راهی بهتر است تا مرتکب ستم نگردید."

در نتیجه، اکتفا به یک زن یا روابط مشروع با کنیزان، از گرایش به ظلم و فساد جلوگیری می‌کند، در حالی که تعدد زوجات، در صورت عدم رعایت عدالت، ممکن است به ظلم و فقر بیانجامد.^۲

^۱. آیه‌ی ۳ نساء، محمدتقی مدرسی، تفسیر هدایت، جلد ۲، ص ۲۱.

^۲. همان، ص ۲۲.

۱-۷- حق انتخاب همسر برای زنان بدون اجبار

در جامعه جاهلیت، زنان از حق انتخاب همسر محروم بودند و تصمیم‌گیری درباره ازدواجشان، صرفاً در اختیار والدین، به‌ویژه پدران بود. مخالفت دختران با این تصمیمات بی‌معنا تلقی می‌شد و موارد اندکی از تاریخ ثبت شده که موافقت دختر در ازدواج شرط باشد. این وضعیت ناعادلانه، زنان را تحت مالکیت و تصرف اولیای خود قرار داده بود، به‌گونه‌ای که حتی در صورت ازدواج مجدد، تصمیم‌گیری به اراده سرپرستان آنان صورت می‌گرفت. ظهور اسلام این رویکرد را تغییر داد و با اعطای حق انتخاب به زنان، استقلال و آزادی آنان در انتخاب همسر را تضمین کرد. در آیه ۲۳۲ سوره بقره آمده است: «...در آنچه آنان به نحو پسندیده درباره خود انجام دهند، گناهی بر شما نیست.»^۱

علامه طباطبایی در تفسیر این آیه تصریح کرد و معتقد است: مراد از این عبارت، اختیار دادن به زنان در تصمیم‌گیری است. بر این اساس، خویشاوندان نمی‌توانند به بهانه عادات غلط یا باورهای جاهلی، حقوق مشروع زنان را سلب کنند، چراکه این آزادی حق طبیعی و شناخته‌شده آنان است.

اسلام با این احکام روشن، زنان ثیبه (بیوه یا مطلقه) را در انتخاب همسر آزاد دانسته است. در مورد دختران باکره، هرچند تصریح قرآنی وجود ندارد، اما روایات و سیره عملی پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم این مسئله را تبیین می‌کنند. برای نمونه، پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در موارد متعدد به دخترانی که توسط والدین مجبور به ازدواج شده بودند، حق انتخاب دادند و حتی برخی از این ازدواج‌ها را فسخ کردند.^۲

از امام صادق علیه‌السلام نیز نقل شده است: «با زنان باکره و غیرباکره در امر ازدواج مشورت کنید و بدون رضایت آنان، عقدی نبندید.»

بدین ترتیب، اسلام با تعیین رضایت زن به‌عنوان شرط لازم در ازدواج، نقش او را در این تصمیم‌گیری حیاتی برجسته کرده است. این رویکرد نه تنها کرامت زن را حفظ می‌کند، بلکه ضامن خوشبختی و رضایت او در زندگی مشترک است.^۳

۱. آیه‌ی ۲۳۲ سوره‌ی بقره/ فتحیه، فتاحی‌زاده، زن در تاریخ و اندیشه اسلامی، ص ۶۱.

۲. همان، ص ۶۲.

۳. همان، ص ۶۴.

نتیجه گیری

قرآن کریم، با هدف بازسازی جایگاه زنان در جامعه و اصلاح رفتارهای جاهلی نسبت به آنان، راهبردی جامع و هدفمند ارائه کرده است. در این تحقیق، به روش توصیفی-تحلیلی، چگونگی مواجهه قرآن با این رفتارها بررسی شد.

اصلاح فرهنگی و تربیتی: قرآن با تأکید بر آموزه‌هایی مانند حیا، عفت و تعلیم و تربیت دختران، ساختار فرهنگی جاهلیت را به چالش کشیده و فرهنگ انسانی و اخلاقی را جایگزین کرده است.

تغییرات قانونی و اجتماعی: از طریق آیات مربوط به ارث، حق مالکیت و مشارکت زنان در تصمیم‌گیری‌های اجتماعی، ساختارهای قانونی جدیدی برای حمایت از حقوق زنان وضع شد. این تحقیق نشان می‌دهد که قرآن، به‌عنوان یک متن الهی، نه‌تنها رفتارهای جاهلی را نفی کرده، بلکه با ارائه اصولی جامع و کاربردی، زمینه‌ساز تحولی بنیادین در نگرش و رفتار نسبت به زنان شده است.

فهرست منابع

قرآن

کتاب‌ها

- ۱- ابن منظور، لسان العرب، به تحقیق علی شیری، ج ۲، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۸ق، ص ۴۰۲.
- ۲- _____، قم، نشر ادب الحوزه، ج ۱۱، ۱۴۰۵ هجری قمری، ص ۱۲۹.
- ۳- بابایی خورزوفی، نقش عجیب مذهب در ایجاد آرامش همسران جلد دوازدهم: فریاد خاموش درون، ۱۳۹۵.
- ۴- بیستونی، محمد، رشته احمدی، پروانه، جعفری زوج، جواد، روش اطلاع رسانی انبیا از دیدگاه قرآن و حدیث، قم، جوان بیان، ۱۳۸۷.
- ۵- بی‌نا، پرس و جو با موضوع زنان، مرکز ملی پاسخگویی به سوالات دینی، بی‌تا.
- ۶- بی‌نا، دائرة المعارف طهور: فرهنگ و علوم انسانی، مؤسسه فرهنگی و هنری جام جم طهور، ۱۳۹۵.
- ۷- بی‌نا، دوستی و دشمنی از دیدگاه پیامبر اعظم ﷺ، مرکز پژوهش‌های صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، ص ۵۱، ۱۳۸۶.
- ۸- بی‌نا، قرآن کریم ۲۸ ترجمه، ۶ تفسیر، مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، بررسی حکم «یلاء»، ۱۳۸۷.
- ۹- بیستونی، محمد، حقوق زن از دیدگاه قرآن کریم، ۱۳۸۲.
- ۱۰- جوهری، ابونصر، عبدالغفور، عطار، الصحاح، دار العلم للملایین، بیروت، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
- ۱۱- حسینخانی، هادی، تربیت الگویی زنان در قرآن، تهران، مرکز پژوهش‌های صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۲.
- ۱۲- خداحیم، علی‌اکبر، تربیت دینی در خانواده، ۱۳۹۳.
- ۱۳- رجایی، محمد رضا، راه‌های رسیدن به موفقیت و خوشبختی، اصفهان: اقیانوس معرفت، ج ۱، ۱۳۸۸.
- ۱۴- رشادت، علی اکبر، دانشنامه فاطمه زهرا سلام‌الله‌علیها، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۳.
- ۱۵- رضایی اصفهانی، امام علی علیه‌السلام و علوم انسانی، مجموعه مقالات کنگره بازخوانی ابعاد شخصیتی امیر مومنین علی علیه‌السلام، قم، ۱۳۹۸.
- ۱۶- _____، محمدعلی، تفسیر قرآن مهر، قم: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷.
- ۱۷- صافی گلپایگانی، آیت الله العظمی لطف الله، دیدارها و رهنمودها: با طبقات مختلف مردم، ۱۳۹۵.
- ۱۸- عسگری، ابواحمد، میره، محمود، چاپخانه عربی مدرن - قاهره چاپ: اول، ۱۴۰۲.
- ۱۹- عظیمی، زهرا، نگاهی به حقوق زن در اسلام، ص ۶۸. قم: صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۶.

- ۲۰- فتاحی‌زاده، فتحیه، زن در تاریخ واندیشه اسلامی، مرکز پژوهش‌های صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، قم: بوستان کتاب قم، ۱۳۷۸.
- ۲۱- فراهیدی، خلیل، العین، ج ۱، بی جا: اسوه، ۱۴۱۴ ق، ص ۳۲۷.
- ۲۲- مقتدایی، مرتضی، آرشیو دروس خارج فقه، مدرسه فقاہت، ۱۳۹۶.
- ۲۳- محمدی مقدم، قربانعلی، حجاب، مشهد، استان قدس رضوی، ۱۳۸۱.
- ۲۴- مدرسی، محمدتقی، تفسیر هدایت، جلد ۲، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۷.
- ۲۵- مهدی‌زاده، حسین، حجاب شناسی (پرسمان حجاب)، قم، حوزه علمیه قم: مرکز، ۱۳۸۱.
- ۲۶- نعمتی، معصومه، مدیریت زنان، مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، ۱۳۹۱.

سایت‌ها و سایر مقالات

- ۲۷- طالب تاش، عبدالمجید، گونه‌شناسی دیدگاه‌ها پیرامون مواجهه قرآن با فرهنگ اجتماعی عصر نزول درباره حقوق زن، پژوهش دینی، شماره ۲۳، بهار و تابستان ۱۳۰۱.